

ARTZAMANLI ANLAMBİLİM AÇISINDAN ORHON YAZITLARINDA GEÇEN TOPLUMSAL YAŞAMLA İLGİLİ SÖZCÜKLERİN ANLAMBİLİMSEL DEĞERLERİ

Nesrin BAYRAKTAR*

Özet: Bu çalışmada, artzamanlı anlambilimin çalışma alanlarından anlam daralmaları incelenmiştir. Malzeme olarak Kültigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk Yazıtlarında geçen toplumsal yaşamla ilgili 45 sözcük kullanılmıştır. Bu sözcüklerin Türkiye Türkçesindeki anlam değişimleri açıklanmıştır. Anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam kayması, anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesi geçiren sözcükler, bu üç yazıtta geçtikleri satırlar ve Türkiye Türkçesindeki anlamlarıyla birlikte listelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Orhon Yazıtları, anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam kayması, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi.

Summary: In this article, semantic changes which are the kinds of field of diachronic semantics have been investigated. As a material in the scripts of Kyul Tegin, Bilge Kaghan and Tunyukuk, 45 words related to social life are used. The semantic changes in Turkey Turkish of these words are explained. Words which are under gone semantic restriction, semantic extension, semantic transfer, meliorative and pejorative have been listed with where they are placed in these three scripts and where meaning in Turkey Turkish.

Keywords: Orkhon scripts, semantic restriction, semantic extension, semantic transfer, elevation (amelioration), degeneration (pejoration).

Giriş

M.Ö. 5.-6.yüzyıldan günümüze gelerek gelen anlam değişimleriyle ilgili çalışmalar, dilin düşünceyle ilgisinin kurulmasıyla birlikte hızla gelişmeye başlamıştır. 17.yüzyıldan itibaren F. Bacon, G. W. Leibniz, W. V. Humboldt, F. Bopp, F. de Saussure gibi düşünür ve dilcilerin katkılarıyla önem kazanmaya başladıysa da anlambilimin bir bilim dalı olarak ortaya çıkması Alman dilcisi K. Reisig ile olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında Yunanca **semasia** “anlam” sözcüğünden türettiği **semasiologie** “anlambilim” adını da ilk kez Reisig kullanmıştır. Anlambilimin temellerinin belirlenmesi ise aynı yüzyılın sonlarında Fransa’da M. Bréal ile olmuştur. Artzamanlı anlambilim, en çok anlam değişimleri

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Arş. Gör.

üzerinde durduğundan, daha çok artzamanlı (diachronique) yöntemi kullanmaktadır.

Anlam değişmesi için yapılmış bir çok tanım vardır: Sözelimi Aksan, anlam değişmesini “bir kelimenin anlattığı kavramdan az ya da çok uzaklaşması, onunla uzak yakın ilgisi bulunan, ya da hiç ilgisi bulunmayan yeni bir kavramı yansıtır duruma gelmesi” (Aksan 1971: 118), “bir ses bileşiminin, bir sözcüğün başlangıçta bir nesneyi, göndergeyi dile yansıttığını, başka bir deyişle, her bir sözcüğün zamanla o kavramdan az çok uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıması, anlam değişmesidir” (Aksan 1982-III: 213) biçimlerinde tanımlarken Vardar, “dilnin birimlerinin anlamlarında çeşitli nedenlerle ve türlü biçimlerde ortaya çıkan değişiklik” (Vardar 1980: 23) olarak tanımlar.

Başka bir deyişle, anlam değişmesi, bir göstergenin göstereni aynı kalmış ya da oluşması beklenen biçimsel değişimleri geçirmiş olmasına karşılık, gösterdiği kavramın gösterileninde değişiklik olmasıdır.

Sözcükler, yaşayan bir varlık olan dilin en önemli unsurlarındandır. Zaman içinde yaşar ve gelişirler. Bazı sözcükler doğal biçimiyle ses değişikliklerini yaşayarak geldiği gibi, bazı sözcükler de kullanımdan düşebilirler. Söz gelimi **töre** sözcüğü Meşrutiyet, **ığit-** sözcüğü Cumhuriyet aydınlarınınca diriltiştir. Türk dili yüzyıllar öncesine dayanan ve bir çok yazılı kaynağa dayanan bir dildir. Bu çalışmada yalnızca M.S. 7. yüzyıla ait olan Bilge Kağan, Kültigin ve Tunyukuk Yazıtlarında geçen toplumsal yaşamla ilgili sözcükler ve bu sözcüklerin yalnızca bu üç yazıttaki anlamları incelenmiş, aynı döneme ait olan diğer kaynaklar ve incelenen sözcüklerin ara biçimleri çalışmaya dahil edilmemiştir.

Bu araştırmada yer alan örneklerde şu kısaltmalar kullanılacaktır: ad: a, batı yüzü: B, Bilge Kağan: BK, doğu yüzü: D, eylem: e, Farsça: F, güney yüzü: G, güneydoğu yüzü: Gd, Halk ağzı: halk, ilgeç: i, kuzey yüzü: K, Kaide: Ka, Kuzeybatı yüzü: Kb, Kültigin: KT, Macarca: M, Orhon Türkçesi: OT, sıfat: s, Tunyukuk I. Taş: TI, Tunyukuk II. Taş: TII, Türkiye Türkçesi: TT Ayrıca sözcüğün sonuna eklenen kısa çizgi (-) sözcüğün eylem olduğunu göstermektedir.

Anlam değişimleri başlıca üçe ayrılır:

1. Anlam Daralması

Anlam daralmasıyla ilgili olarak yapılan tanımlara göz atacak olursak: Aksan “bir göstergenin gösterilenine ait anlambirimcikler eskiye göre daha daralır, bir başka deyişle gösterilen kavramın bir bölümünü ya da bir türünü anlatır duruma gelir” (Aksan 1982-III: 215; Aksan 1971: 119), “bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devininin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir” (Aksan 1998: 90); Vardar, “anlamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması; genel bir anlamdan dar bir anlama geçiş yoluyla değişimi” (Vardar 1980: 23) olarak tanımlar.

Bir başka deyişle, anlam daralması, bir göstergenin gösterilenindeki anlambirimciklerin bir kısmını zamanla yitirmesidir.

Orhon Yazıtları’nda toplumsal yaşamla ilgili 16 sözcükte anlam daralması

görülmüştür:

1.1. OT **agrı-** (e.) 'hastalanmak' BK G 9 > TT **agrı-** (e.) "(vücudun bir yeri) ağrılı olmak'. 'Genel olarak hastalanmak' anlamı sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

1.2. OT **çigany** (a.) 'yoksul, fakir, sefil' KT G 10, KT D 16, KT D 29, BK K 7, BK D 14, BK D 23 (> M. *cigán* [=tsigâny]) > TT **çigan** (a.) 'çingene (müziği)'. Orhon Türkçesinin söz varlığında yer alan bu sözcük Macarcaya geçmiş, Macarcadan 'çingene' anlamını kazanarak Türkiye Türkçesine geçmiştir. Ancak bu geçişler sırasında OT'ndeki anlamlarını yitirmiş, yalnızca *çigan müziği* tamlamasında bu anlamların kalıntısı kalmıştır.

1.3. OT **eb** (a.) 'çadır, yurt; karargah, ordugah' KT K1, KT K 8, BK D 32, BK D 34, BK D 37, BK K 14, TI K 6 > TT **ev** (a.) 'yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yapı'. OT'ndeki diğer anlamlar sözcüğün TT'ndeki anlam alanında olmamakla birlikte, 'içinde insanların yaşadığı kapalı uzam' anlamını korumaktadır.

1.4. OT **il** (a.) 'halk, ülke, devlet' KT D 1, KT D 3, KT D 4, KT D 6, KT D 8, KT D 9, KT D 22, KT D 25, KT D 31, KT D 38, KT G 3, KT G 4, KT G 10, KT G 13, KT K 6, BK D 3, BK D 4, BK D 5, BK D 8, BK D 18, BK D 19, BK D 21, BK D 27, BK D 28, BK K 2, BK K 3, BK K 8, BK G 9, TI B 1, TII D 6, TII D 8 > TT **il** (a.) 'merkezi yönetimin; coğrafya durumuna, ekonomik şartlara, kamu hizmetlerinin gereklerine göre ülke üzerinde yayılmış, bir vali yönetimindeki en önemli bölümü, vilayet' O.T.'ndeki diğer anlamlar sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur. Ancak 'bir topluluğu barındıran uzam' anlamı korunmuştur.

1.5. OT **kara** (s.) 'alelâde, avam; kara' KT D 38, KT D 39, KT D 40, BK D 8, BK D 29, BK D 41, BK G 12, BK D 41, BK G 12, BK K 11 > TT **kara** (s.) 'en koyu renk, siyah' OT'ndeki 'alelâde, avam' anlamları sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

1.6. OT **keyik** (a.) 'av hayvanı' TI G 1 > TT **geyik** (a.) 'geyikgillerden, erkeklerinin başında uzun ve çatalı boynuzları olan memeli hayvan'. Sözcüğün TT'ndeki anlam alanında başka hayvanlara ilişkin bir anlam ve kullanım yoktur.

1.7. OT **kiçig** (s.) 'küçük; az; pek az, hiç' KT G 3, BK D 41, BK K 3 > TT **küçük** (s.) 'boyutları benzerlerinininkinden daha ufak olan'. Sözcüğün TT'ndeki anlam alanında OT'ndeki 'az' anlamı 'eni boyu az (2. anlam)' olmakla birlikte, 'pek az, hiç' anlamları yoktur, yalnızca 'boyut' anlamı korunmuştur.

1.8. OT **kon-** (e.) 'konmak, yerleşmek' KT G 5, KT G 7, BK K 4, BK K 7, BK D 40, TI G 10 > TT **kon-** '(kuş, kelebek, uçak, toz, v.b.) bir yere inmek'. Sözcüğün TT'ndeki anlam alanında 'kısa bir süre için bir yere konuk olmak' ve 'kısa bir süre için bir yere yerleşmek' anlamları bulunmakla birlikte, 'yerleşmek' anlamı yoktur. (Aksan 1982-III: 215; Aksan 1971: 137; Aksan 1998: 134-135) Buna karşın son zamanlarda kullanılmaya başlanan *konuşlan-*, *konuşlandır-* eylemleri ve *konaklama tesisi* tamlaması OT'ndeki anlamlarla bağlantılıdır.

1.9. OT **oglan** (a.) 'oğullar, kız ve erkek evlâtlar' KT G 1, KT K 11, KT

Gd, BK K 1 > TT oğlan (a.) 'erkek çocuk'. 'kız çocuk' anlamı sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur. (Aksan 1982- III: 215; Aksan 1971: 138; Aksan 1989: 178-179; Aksan 1998: 133-134 Kocaman 1980: 94)Ayrıca **-an** topluluk ekinden kaynaklanan çokluk anlamı da TT'nde korunmamakla birlikte 'insan yavrusu' anlamı korunmuştur.

1.10. OT **oğul** (a.) 'oğul, kız ve erkek evlât' KT K 10, KT D 1, KT D 5, KT D 7, KT D 14, KT D 24, KT G 12, BK G 3, BK G 9, BK K 10, BK K 10, BK K 10, BK D 2, BK D 3, BK D 6, BK D 7, BK D 18, BK D 20, BK D 24, BK D 38, T II B 9, T II G 2, T II G 3 > TT oğul (a.) 'erkek evlât'. 'kız çocuk' anlamı sözcüğün T.T.'ndeki anlam alanında yoktur. (Aksan 1982- III: 215; Aksan 1971: 137; Aksan 1989: 177-180) Yalnızca 'insan yavrusu' anlamını korumuştur.

1.11. OT **teg-** (e.) 'hücum etmek, saldırmak; değmek, varmak, erişmek' KT D 32, KT D 33, KT D 34, KT D 36, KT D 37, KT D 40, KT K 2, KT K 4, KT K 5, KT K 6, KT K 8, BK D 29, BK D 30, BK G 8, BK Gd, TI K 11, TII B 4 > TT değ- (e.) 'aralık kalmayınca kadar birbirine yaklaşmak, dokunmak, temas etmek; ulaşmak, erişmek'. 'varmak', 'hücum etmek, saldırmak' anlamları sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

1.12. OT **teñri** (a.) 'gök, gök yüzü; tanrı' KT D 1, KT D 10, KT D 11, KT D 12, KT D 15, KT D 22, KT D 25, KT D 29, KT G 1, KT K 10, KT Gb, KT Kd, KT Gb, BK D 1, BK D 10, BK D 11, BK D 13, BK D 14, BK D 18, BK D 21, BK D 23, BK D 33, BK D 35, BK K 1, BK K 7, BK K 9, BK K 10, BK G 13, TI B 2, TI B 3, TI B 6, TI G 9, TII B 3, TII B 5, TII D 3 > TT tanrı (a.) 'Allah'. 'gök, gök yüzü' anlamları sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

1.13. OT **törü** (a.) 'sözlü yasa, töre; tören, merasim' KT D 1, KT D 3, KT D 8, KT D 13, KT D 16, KT D 22, KT D 30, KT D 31, BK D 2, BK D 3, BK D 4, BK D 11, BK D 12, BK D 14, BK D 19, BK D 36, BK K 9 > TT töre (a.) 'bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü'. 'tören, merasim' anlamları sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

1.14. OT **tüş-** (e.) 'düşmek, inmek' KT K 4, TI G 8, TI K 6 > TT düş- (e.) 'yer çekiminin etkisiyle boşlukta, yukarıdan aşağıya inmek'¹ Sözcüğün Türkiye Türkçesindeki anlam alanında 'inmek' anlamı yoktur.

1.15. OT **uç-** (e.) 'uçmak; vefat etmek' KT D 16, KT D 30, KT Kd, KT Gd, BK D 14, BK D 20, BK G 10 > TT uç- (e.) '(kuş, kanatlı böcek v.b. için) hareketli kanatları yardımıyla havada düşmeden durmak, havada yol almak' ve halk ağzında uç- 'uçakla bir yerden bir yere gitmek' anlamında kullanılmaktadır. '(insanlar için) vefat etmek' anlamı sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

1.16. OT **yuyka** (s.) 'ince' TI G 13 > TT yufka (a.) 'oklava ile açılan ince, yuvarlak hamur yaprağı'. 'ince' anlamı halk ağzındaki kullanımlarda ve düz

¹ Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ünde verilen anlam doğru görünmemektedir. 'inmek' anlamı sözcüğün Türkiye Türkçesindeki anlam alanında yoktur.

değişmeceli kullanımla 'ince ve çabuk kırılır, dayanıksız' anlamlarında da kullanılmaktadır.²

2. Anlam Genişlemesi

Anlam genişlemesiyle ilgili tanımlara göz atacak olursak: "anamlı bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması; dar bir anlamdan genel bir anlama geçiş yoluyla gerçekleşen anlam değişimi" (Vardar 1980: 24), "bir gösterge, temel anlam olarak bir nesnenin, bir işin bir bölümünü ya da türünü gösterirken zamanla o nesnenin bütünü, bütün türlerini anlatır duruma gelirse buna anlam genişlemesi denmektedir." (Aksan 1982-III:217), "bir varlığın bir türünü ya da bir bölümünü anlatan, kullanılış alanları dar olan şeyleri gösteren kelimelerin zamanla o varlığın bütünü, bütün türlerini anlatır duruma gelmesi, daha geniş alanlarda kullanılan şeyleri yansıtmadır." (Aksan 1971: 120, 142-143); "daralmanın tam tersidir. Bir gösterge, başlangıçta bir nesnenin, bir varlığın, bir eylemin bir bölümü ya da türünü anlatırken onların bütünü anlatır duruma gelmişse bu olaydan söz edilir(Aksan 1998: 90-91)"

Bir başka deyişle anlam genişlemesi, bir göstergenin gösterilenine ait anlambirimciklerin zamanla artmasıdır.

Orhon Yazıtlarında toplumsal yaşamla ilgili 6 sözcükte anlam genişlemesi olayı görülmüştür:

2.1.OT **başla-** (e.) 'liderlik etmek, başta olmak' KT K8, KT K 11, BK D 33, BK G 3, BK G 14 > TT **başla-** (e.) 'bir işe girişmek, harekete geçmek' OT'ndeki anlamlar sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur. 'herhangi bir işin başında olmak' anlamı kazanmıştır.

2.2. OT **kök** (s.) 'mavi' KT D 1KT D 3, BK D 2, BK D 4, BK K 12, BK G 12, TI G 8 > TT **gök** (a.) 'içinde gök cisimlerinin hareket ettiği sonsuz boşluk, uzay, feza' TT'nde 3. anlam olarak 'gök yüzünün, denizin rengi, mavi veya yeşile çalan mavi' ve *gök gözülü* deyişinde 'mavi' anlamıyla yaşamaktadır. Türkiye Türkçesindeki anlamını düzdeğişmeceli bir ilişkiyle mavi renk nedeniyle kazanmış olmalıdır.

2.3. OT **sanç-** (e.) 'mızraklamak' KT D 36, KT K 2, KT K 5, KT K 6, KT K 8, KT K 9, BK D 26, BK D 30, BK D 31, BK D 32, BK D 37, TI K 4 > TT **sanç-** (e.) (halk.) '(herhangi bir delici nesneyi) saplamak, batırmak'. Sözcük T.T.'nde her türlü delici nesneyi kapsar duruma gelmiştir.

² Aksan 1982-III: 215-216 ve 1971: 139-140'da OT *tiril-* 'toplanmak, dermek' sözcüğünü de anlam daralmasına uğrayan sözcükler arasına almıştır. Bu sözcük Orhon Yazıtlarında 9 kez geçmektedir. Aksan sözcüğün bugünkü biçiminin *diril-* olduğunu ve TT'nde 'dirlik düzenlik' deyiminde OT'ndeki anlamın kalıntısı bulunduğunu belirtmektedir. Ancak 'toplamak, dermek' anlamındaki sözcük TT'nde *der-* olarak yaşamaktadır. *Çiçek dermek* tamlamasında ve *derme çatma* deyiminde de OT'ndeki anlamını korumaktadır. TT'ndeki *diril-* sözcüğü bugün *diri* sözcüğünün de kökü olan *tir-* 'yaşamak' sözcüğünden gelmektedir. İki sözcüğün kökleri farklıdır.

2.4. OT **tam** (a.) ‘duvar’ KT Gd > TT dam (a.) ‘yapıları dış etkilerden korumak amacıyla üzerlerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm; ev’ Sözcük TT’nde yalnızca evin bir parçası olan duvarı değil, çatısını ya da tümünü anlatır duruma gelmiştir.

2.5. OT **tümen** (s.) ‘on bin’ KT K 1, KT D 31, BK G 8, BK D 25 > TT tümen (a.) ‘büyük küme, yığın; on bin erden oluşan asker kuvveti’. Sözcüğün TT’ndeki anlam alanında O.T.’ndeki anlamı yaşamakla birlikte ‘çok fazla, pek çok; on bin kişilik asker kuvveti’ anlamları da kazanmıştır.

2.6. OT **uzun** (s.) ‘uzak’ TII K 1 > TT uzun (s.) ‘iki ucu arasında fazla uzaklık olan; başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan; çok süren’. Sözcük TT’nde ‘uzak’ anlamının dışında tüm uzamsal anlamlarını korumuştur.

3. Anlam Kayması

3.1. Başka Anlama Geçiş

Anlam kayması ile ilgili olarak da bir çok tanım vardır: “düzdeğişmece, eğretileme- kapsamlayış vb. yoluyla gerçekleşen anlam değişimi” (Vardar1980: 24), “kelimenin eskiden yansıttığı kavramdan bütün bütün ayrı yeni bir kavramı yansıtır duruma gelmesi” (Aksan 1971: 121), “göstergenin eskisinden bambaşka, yeni bir kavramı yansıtması” Aksan 1982-III: 216; 1998: 89)

Bir başka deyişle anlam kayması, bir göstergenin göstereni aynı ya da beklenen biçimsel değişimleri göstermiş olmasına karşılık, gösterdiği kavramın dolayısıyla gösterileninin değişmesidir.

Orhon Yazıtlarında toplumsal yaşamla ilgili 19 sözcükte anlam kayması görülmüştür:

3.1.1. OT **ağır** (s.) ‘değerli’ BK G 15, BK D 2 > TT ağır (s.) ‘tartıda çok çeken’. Sözcüğün TT’ndeki anlam alanında ‘değerli’ anlamı yoktur. *Ağır mobilya ve ağır giysi* tamlamalarında ‘değerli’ anlamını korumuş gibi görünüyorsa da *ağır mobilya* ‘gösterişli, hantal mobilya’, *ağır giysi* ‘fazla gösterişli, rüküş giysi’ anlamlarını kazanmıştır.

3.1.2. OT **artuk** (s.) ‘fazla, çok’ KT D 5, KT D 33, KT Kd, BK D 28, BK D 34, BK G 1, BK G 2, BK Gb, TI D 3, TII B 5 > TT artık (s.) ‘içildikten, yenildikten veya kullanıldıktan sonra geriye kalan’. *Artık mal göz çıkarmaz* atasözünde OT’ndeki anlamının kalıntısı yaşamaktadır.

3.1.3. OT **bar-** (e.) ‘gitmek’ KT D 10, KT D 16, KT D 23, KT D 24, KT D 28, KT D 34, KT D 39, KT G 7, KT G 8, KT G 9, KT K 1, KT Gd, BK D 19, BK D 20, BK D 22, BK D 35, BK D 40, BK D 41, BK K 6, TI D 7, TI K 2, TI K 3, TI K 7 > TT var- (e.) ‘erişilmek istenen yere ayak basmak, ulaşmak, vasıl olmak’ O.T.’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında olmamakla birlikte bazı yörelerde halk ağızlarında yaşamaktadır. (Aksan 1971: 148)

3.1.4. OT **bas-** (e.) ‘baskın yapmak, bastırmak’ KT D 22, KT D 35, KT D 37, KT K 8, KT Ka 4, BK D 18, BK D 27, BK D 32, TI K3, TII B 3 > TT bas-

(e.) 'ayak tabanını vücudun veya bacağın ağırlığını verecek biçimde bir yere veya bir şeyin üstüne koymak'. OT'ndeki anlamın kalıntısı yalnızca baskın yapmak deyiminde yaşamaktadır.

3.1.5. OT **buyruk** (a.) 'kumandan, âmir' KT G 1, KT D 3, KT D 5, KT D 19, KT D 38, BK D 4, BK D 6, BK D 16, BK G 14 > TT buyruk (a.) 'belirli bir davranışta bulunmaya zorlayıcı söz, emir, ferman'. OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur. 'buyurma işini yapan' anlamından 'buyrulan' anlamını kazanmıştır. TT'nde yalnızca 'buyurma' anlambirimciği kalmıştır.

3.1.6. OT **eren** (a.) 'adamlar, erler' KT D 19, BK G 11 > TT eren (a.) 'benliğinden sıyrılmış, öz varlığından geçmiş, kendini Tanrı'ya adanmış, ermiş, evliya, veli' OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur. Ayrıca sözcük **-en** topluluk ekinde kaynaklanan çokluk anlamını da yitirmiştir.

3.1.7. OT **igit-** (e.) 'beslemek, doyurmak, bakmak' KT D 16, KT D 28, KT G 9, KT Gd, BK K 6, BK K 8, BK K 13, BK D 14, BK D 19, BK D 23, BK D 35, TII K 4 > TT eğit- (e.) 'birinin akla uygun, fiziksel ve moral gelişmesi üzerine etki ederek çeşitli davranış yatkınlıkları, bilgi ve görgü aşıl原因arak, önceden tespit edilmiş amaçlara göre onun belirli bir yönde gelişmesini sağlamak, terbiye etmek'. OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

3.1.8. OT **karı** (s.) 'yaşlı, ihtiyar' TII D 6 > TT karı (a.) 'bir erkeğin evlenmiş olduğu kadın, eş, refika, zevce'. OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur, yalnızca bazı yörelerde halk ağzında yaşamaktadır.

3.1.9. OT **kergeksiz** (s.) 'bol bol, bolca, fazlasıyla' KT K 12, BK G 11 > T.T. gereksiz (s.) 'gereği olmayan, yararsız, lüzumsuz'. OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

3.1.10. OT **kötür-** (e.) 'kaldırmak, yükseltmek' KT D 11, KT D 25, BK D 10, BK D 21 > TT götür- (e.) 'taşımak, ulaştırmak veya koymak' OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

3.1.11. OT **okı-** (e.) 'çağırarak, davet etmek' KT D 28 > TT oku- (e.) 'yazıya geçirilmiş bir metne bakarak bunu sessizce çözümleyip anlamak veya aynı zamanda seslere çevirmek' 8. anlam (halk.) 'bir yere çağırarak, davet etmek' OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur, yalnızca bazı yörelerde halk ağzında yaşamaktadır. (Aksan 1971: 147)

3.1.12. OT **sakın-** (e.) 'düşünmek; kaygılanmak' KT K 10, KT K 11, KT D 10, BK G 12, BK B 6, BK D 2, BK D 9, BK D 33, BK D 35, TI B 5, TI B 6, TI D 5, TI D 7 > TT sakın- (e.) 'herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak' OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur. (Aksan 1971: 145; Aksan 1998: 135)

3.1.13. OT **sözleş-** (e.) 'söyleşmek, konuşmak' KT D 26, BK D 21 > TT sözleş- (e.) 'herhangi bir iş konusunda birbirine karşılıklı söz vermek'. OT'ndeki anlam sözcüğün TT'ndeki anlam alanında yoktur.

3.1.14. OT **teg** (i.) ‘gibi’ KT D 5, KT D 12, KT K 10, KT G 1, BK D 1, BK D 6, BK D 11, BK K 1, BK G 13, TI G 1, TI G 6 > TT dek (i.) ‘kadar’ OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında yoktur.

3.1.15. OT **tün** (a.) ‘gece; geceleyin’ KT D 27, KT G 2, BK D 22, BK K 2, TI G 4, TI D 5, TI K 2, TI K 3, TII K 11, TII B 7, TII D 1 > TT dün (a.) ‘bu günden bir önceki gün; geçmiş’ OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında yoktur. Ancak tavukların ve kafes kuşlarının üzerinde uyuduğu çubuklara verilen ad olan *tünek* sözcüğünde OT’ndeki anlamın kalıntısı vardır.

3.1.16. OT **tüz** (s.) ‘barışık, uyumlu’ KT D 3 > TT düz (s.) ‘yatay durumda olan, eğik veya dik olmayan; kıvrımı olmayan, doğru; yüzeyinde girinti çıkıntı olmayan’ OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında yoktur.

3.1.17. OT **uçuz** (s.) ‘kolay’ TI G 5 > TT ucuz (s.) ‘fiyatı yüksek olmayan, düşük fiyatlı’ OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında yoktur. (Aksan 1971: 145; Aksan 1998:135)

3.1.18. OT **ugur** (a.) ‘zaman, vakit’ TI K1 > TT uğur (a.) ‘bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirti veya bazı nesnelere var olduğuna inanılan iyilik kaynağı; meymenet, kadem’. OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında yoktur.

3.1.19. OT **üz-** (e.) ‘kırmak, koparmak’ T1 G 6, T 1 G 7 > TT üz- (e.) ‘üzüntü vermek; bir şeyi gerip çekerek gevşetmek, sürterek aşındırmak’. ‘kırmak, koparmak anlambirimcikleri halk ağızlarında *umut üzme* ve *ümit üzme* tamlamalarında yaşamaktadır.

3.2.1. Anlam İyileşmesi

Farklı iki anlam değişmesi türü gibi görünmesine karşın gerçekte başka anlama geçişin bir türü olan anlam iyileşmesini Aksan “bir sözcüğün eskisine göre daha iyi bir anlam taşır duruma gelmesi (Aksan 1982 III: 539)” ve “göstergenin eskiden taşıdığı anlamda bir iyileşmenin meydana gelmesi (Aksan 1998:91)” olarak tanımlarken, Üçok ‘mânâ iyilenmesi (melioratif)’ başlığı altında İngilizce ve Almancadan örnekler vermiştir.

Başka bir deyişle anlam iyileşmesi, bir göstergenin gösterileninde bulunan olumsuz anlambirimciklerin yerini olumlu anlambirimciklerin almasıdır.

Orhon Yazıtlarında toplumsal yaşamla ilgili 2 sözcükte anlam iyileşmesi görülmüştür:

3.2.1.1. OT **emgek** (a.) ‘ıstırap, eziyet’ KT D 19, BK D 16 > TT emek (a.) ‘bir işin yapılması için harcanan beden ve kafa gücü’ OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında yoktur.(Aksan 1971: 146; Aksan 1998: 91-92)

3.2.1.2. OT **yabız** (s.) ‘kötü, fena’ KT D 26, BK D 32 > TT yavuz (s.) ‘güçlü, çetin, iyi, güzel’ OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında olmamakla birlikte bazı yörelerde ‘kötü, fena’ anlamları halk ağızında yaşamaktadır.(Aksan 1971: 146; Aksan 1998: 92)

3.2.2. Anlam Kötüleşmesi

Anlam kötüleşmesini Aksan “anlam iyileşmesinin tersi (Aksan 1982-III: 218)” olarak tanımlarken; Üçok ‘mânâ bayağılanması (pejoratif)’ başlığı altında örnekler vermiştir.

Anlam kötüleşmesi, bir göstergenin gösterileninde bulunan olumlu anlambirinciklerin yerini olumsuz anlambirinciklerin almasıdır.

Orhon Yazıtlarında toplumsal yaşamla ilgili 2 sözcükte anlam kötüleşmesi görülmüştür:

3.2.2.1 OT **çabiş** (a.) ‘başkumandan’ TI B 7 > TT çavuş (a.) ‘Osmanlı devleti teşkilâtında çeşitli hizmetler yapan görevli’. OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında yoktur, yine askerî anlamlar içermekle birlikte ‘başkumandan’ anlamından uzaklaşmış ve anlam alanındaki olumlu anlam birincikleri yitirerek, anlam kötüleşmesine uğramıştır.

3.2.2.2. OT **katun** (a.) ‘hatun, kağanın eşi’ KT D 11, KT D 25, KT D 35, KT K 9, BK D 10, BK D 21, TI K 7 (> F. hâtûn) > TT hatun (a.) ‘kadın’ (Kocaman 1980: 94) OT’ndeki anlam sözcüğün TT’ndeki anlam alanında yoktur, bu sözcük yalnızca yönetici eşleri için değil tüm kadınlar için kullanılmaktadır. Ayrıca hizmetçilerin adlarına ünvan olarak getirildiğinden anlam kötüleşmesine uğramıştır.(Kocaman 1980: 94)

4. Sonuç

Kültigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarında yeralan, toplumsal yaşamla ilgili, yukarıdaki 45 sözcüğe bakıldığında birçok sözcüğün anlam alanlarının sözü geçen yazıtlardaki anlamları içerdiği görülür. Anlam genişlemesi ya da anlam daralmasına uğramış sözcüklere bakıldığında, yazıtlardaki anlamlarıyla bire bir örtüşmemekle birlikte, bağlamsal ilişki içinde oldukları görülmektedir. Sözelimi **sanç-** eylemi ‘mızrak batırmak’ anlamından bağlama ilişkin olarak ve ‘delici nesneyi saplamak, batırmak’ anlambirincisinin çevresinde bir anlam genişlemesine uğramıştır. (2.3.)

Anlam kaymalarında ise bazı sözcüklerin Orhon Yazıtlarındaki anlamını yitirdiği, bazılarının ise anlamlarının halk ağzında ya da deyimlerde aynen veya benzer anlamlarıyla yaşadıkları görülmektedir.

Orhon Yazıtlarında geçen söz konusu sözcüklerden 4 tanesinin sözcük türü olarak da değiştiği gözlenmiştir: karı (3.1.8), kök (2.2), tümen (2.5), yuyka (1.16).

Kaynaklar

AKSAN, Doğan (1971) *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara: AÜDTCF Yayınları, 117- 122.

----- (1982) *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- _____ (1989) "Türk Anlam Bilimine Giriş-Anlam Değişmeleri I", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1965**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 167- 184.
- _____ (1998) *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınları.
- ASHER, R. E. ve J. M. Y. SIMPSON (1994) *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, England: Pergamon Press Ltd. Vol.: VII, 3799-3836.
- GUIRAUD, Pierre (1975) *Anlambilim*, (Çev.: Berke Vardar) İstanbul: Gelişim Yayınları.
- KOCAMAN, Ahmet (1980) "Dilbilimsel Anlambilim", *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 89-104.
- LYONS, John (1983) *Kuramsal Dilbilimine Giriş*, (Çev.: Ahmet Kocaman), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK** (1988) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜÇÖK, Necip (1947) *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- VARDAR, Berke, N. GÜZ, E. ÖZTOKAT, M. RIFAT, O. SENEMOĞLU ve E. SÖZER (1980) *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.